

A TÁROGATÓ TÖRTÉNETE

– Brauer-Benke József –

A kuruc kori tárogató a nyelvsípok családjába a „népi oboák” vagy salmejek közé tartozik. A népi klarinétoktól abban különbözik, hogy a sípjai duplán hajtott nádnyelvből vannak kialakítva. A német *salmej* vagy francia *chaluveau* szó a nád-síp jelentésű középkori latin *colomaula-calamaula-chalemelle-shawm* formákból alakult ki.¹ A kifejezés a görög „vízi nád” jelentésű *κάλαμος* alakra vezethető vissza. A szimpla és a dupla nádnyelvek anyagául szolgáló óriás nád (*Arundo dorax*) az egész mediterrán és kisázsiai térségben ismert, és általánosan a nyelvsípok anyagául szolgál.

A duplanád másként viselkedik, mint a szimpla nádnyelv, mert a Bernoulli-erő hatására (a szűkületen átáramló levegő nyomáscsökkenése miatt fellépő szívóhatás) a duplanádnyelv gyors csattanásszerű összezáródást produkál, és teljesen összezáródik.² A teljes összezáródás miatt relatíve alacsony fúvási nyomásnál is nagy marad a felhangtartalom, és a hangszertípus hangosan szólal meg. Mivel a salmejek éles, erős hangon szólnak, rendszerint szabad téren játszanak rajtuk. A fúvós hangszerekről általában is elmondható, hogy csak külső térben használták őket. Erre utal a salmejből kifejlesztett oboa francia elnevezése is (*hautbois*-hangos fa). A francia szót az angolok betű szerint vették át, és átalakították *hautboy*, ill. *hoboy* formára.³ Az angol kifejezést vették át az olaszok, és így alakult ki az oboa változat. Mivel a klasszikus zenében alkalmazott duplanádnyelves, záró- és nyitóbillentővel ellátott oboának több altípusa is kialakult (oboa d'amore, oboa da caccia) ezért az oboa kifejezés a salmej-félékre csak *népi oboa* formában alkalmazható.

A népi salmejek furata lehet hengeres vagy kúpos. A kettő közötti különbség, hogy a hengeres furatú szélesebb, míg a kúpos furatú keskenyebb nádsípot kíván. A Kaukázusban elterjedt örmény, grúz és kurd *duduk* szintén duplanádnyelves, hengeres furatú népi salmej. Valószínűleg a törökök által terjedt el, és a görög duplanádnyelves monaulosz tekinthető a korai formájuknak. A *duduk* elnevezés a Balkánon valószínűleg névátvétel folytán az ajaksípok családjába tartozó furulyaféléket jelöli. Ahogy más esetekben is tapasztalható, a terminológiák túlélnek az eredeti eszközt, és az eredeti elnevezések átkerülhetnek a később megjelenő hangszertípusra is. Ez a tendencia főleg a rokonhangszerek között figyelhető meg. Az Ung me-

¹ GALPIN 1965. 120.

² PAP 1994. 187.

³ BAINES 1977. 280.

gyei rutén pásztorok hengeres furatú paralel szimplanádnyelves fúvós hangszere a *szurma*, amely elnevezés rokonítható a duplanádnyelves nyelv síppal. Az Ukrajna keleti részein megtalálható duplanyelves salmej, a *zurna* vagy *surma* kimutathatóan a Kaukázus területéről került a térségbe, és a Kárpátalján élő ukrán népcsoportok körében nem is terjedt el a használata.

Baines szerint a duplanádnyelves kúpos furatú nyelv sípok előzménye a görög *aulosz* és a római *tibia*, hengeres furatú duplanádnyelves nyelv sípok voltak, és a 13. századra ezekből fejlődtek ki az egyenes furatú, de tölcséres végű közép-európai pásztor sípok, mint a német *pommer* és a francia *bombard*.⁴ Galpin szerint a duplanádnyelves salmejek a keresztes háborúk folytán kerültek Nyugat-Európába, és a 12. században Angliában már ismertek voltak.⁵ A 13. századi spanyol hangszereket bemutató Cantgas de Santa Maria „E” kódexében szintén szerepel a hangszer-típus (1–2. kép).

A hangszertípus közel-keleti származása mellett szól, hogy a parthus időszakból, 160-ból, Hatra város templomából már ismert a kúpos furatú nyelv sípok ábrázolása.

Az ujjnyílásokkal ellátott népi salmejek elnevezése Dél-Európában, Ázsiában és Kelet-Afrikában hasonló, Romániában *szurla*, Ukrajnában *zurna* vagy *surma*, Szerbiában *szurnaj*, Törökországban és Bulgáriában *zurna*, Macedóniában *zurla*, Albániában *surles*, Üzbegisztánban *szurnaj*, Afganisztánban *szornáj*, Indiában *sánáj*, Kínában *szuona*, Kambordzsában *szralaj*, Kenyában *nzumari* (2., 3., 4., 5. kép). Az elnevezések hasonlósága a hangszer és ezzel együtt az elnevezés átvételére utal. A *zurna* szó eredetét tekintve Evliya Çelebi ortographiai magyarázatában *sur-nay*, vagyis az ünnep és a nád szó összetételéből áll.⁶ Anthony Baines szerint a perzsa *sürnā*(y), az arab *sūr*, vagyis kürt és a perzsa *nā*(y), vagyis nád szóösszetételből alakult ki. Ehhez hasonló etimológiát állapít meg Ilya Gershevitz és Harold Bailey is, mely szerint az óperzsa *sru-nāda* azaz kürt-nád vagy kürt hangzás a szó jelentése.⁷ A hangszertípus közel-keleti származására utal, hogy az ujjnyílások elnevezéseire perzsa sorszámneveket használnak (*yaka*, *saida*, *shashka*, *banjka*, *jaharka*, *sika*, *duka*, *yaka*, *haftaka*). Észak-Afrikában több elnevezéssel is találkozhatunk, Tunéziában *zakra*, Marokkóban *zamer*, Egyiptomban *mizmár* és Algériában *gajta* a népi salmejek elnevezése (6. kép).⁸

Egyiptomban a felépítésében a duplanádnyelves zurnához hasonló, hengeres furatú és tölcséres végződésű, szimpla nádnyelves nyelv síp elnevezése a *ghita*. Az Algériában használt *gaita* és a Nigéria északi területein használt duplanádnyelves kúpos furatú *algheita* elnevezések a 14. században felbukkanó magyar *gajd* szóval

⁴ BAINES 1977. 197–208.

⁵ GALPIN 1965. 117.

⁶ FARMER 1936. 21.

⁷ PICKEN 1975. 485.

⁸ BRAUER-BENKE 2007. 56.

rokoníthatóak, és nem kizárt, hogy a 14. században még nem dudatípust, hanem hasonló duplanádnyelves hangszertípust jelöltek vele, amely ekkor Nyugat-Európában az időt jelző toronyzenészek jellegzetes hangszere volt. Amennyiben a gajd valóban nem dudát jelentett, hanem nyelvsípot, akkor az átvétel nyugati irányból történt, mert a hangszertípus perzsa eredete és a néprajzi analógiák keleti átvétel esetén a zurna szó változatát feltételeznék.

Lajtha László az ázsiai duplanádas hangszereket három típusba sorolta. Fából készült a perzsa-török típus, kihajló trombitaszerű fémtölcsére van a mongol típusnak, és bronzöntvény tölcésére van az indiai típusnak.⁹ Csörsz Rumen István nem tartja tökéletesnek a Lajtha László által felvetett tipológiát, és a hangszer hangszínét meghatározó furattípusok szerinti csoportosítást javasolja.¹⁰

A gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményben fellelhető bronz anyagú töröksíp felépítését tekintve a Lajtha László által perzsa-török típusba tartozik, viszont anyagát tekintve nem sorolható oda (7. kép). Szintén a duplanyelves típusok közé tartoznak a Kaukázusban elterjedt teljesen hengeres furatú, széles duplanádnyelves duduk-nak nevezett nyelvsípok. Törökországban ugyanezt a hangszertípust *nej*-nek nevezik. Ezenkívül a Thaiföldön található, keskeny duplanádnyelves *szralaj* hangszerteste széles hengeres felépítésű, illetve a szintén thaiföldi *pi nai* a hangszertest közepén kiszélesedő, míg a két szélén keskenyedő felépítésű. A típusok morfológiai sokszínűsége miatt a furattípusok szerinti csoportosítás valóban következetesebb, de ezen belül még több alcsoport kidolgozása is szükséges.

Lajtha László a millenáris fegyvereinek Szendrey Ákos-féle, a Zenei Szemle 1928. évi 4–5. számában megjelent leírása után egy, a gróf Andrássy család birtokában levő tárogatót a bádogtölcsére miatt az általa mongol típusnak tartott csoportba sorol, bár kihangsúlyozza, hogy nem látta a hangszert.¹¹ Csörsz Rumen István a Krasznahorka várában tartott hangszerről megállapítja, hogy valójában egy basszetcürt.¹² Ezért a pusztán leírás szintű tárogató szó megjelenéséből még nem feltétlenül következik, hogy valóban az adott hangszertípusról van szó.

Lajtha László szerint a honfoglaló magyarság vándorlásai során találkozott duplanádas nyelvsípokot használó török népekkel, ezért feltételezhetően így került a Kárpát-medencébe ez a hangszertípus.¹³ Mivel a nyugat-európai ábrázolásokban a 12. századnál korábbi nincsen adat a kúpos furatú duplanyelves nyelvsípok jelenlétére, nem kizárható, hogy a hangszertípus a honfoglaló magyarság által került Európába.

A nyelvsípok magyarországi jelenlétére az Árpád-korból az elnevezésekből is lehet következtetni. A tihanyi apátság javainak 1200. évi összeírásában a Balaton melletti Arács falu harangozóinak neve „...filius Zember, Syquid, Thobus, Aian-

⁹ LAJTHA 1992. 189.

¹⁰ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 83.

¹¹ LAJTHA 1992. 201.

¹² SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 148.

¹³ LAJTHA 1992. 190.

duc”.¹⁴ Ecsedi Ildikó a *Thobus* elnevezést a dobossal, a *Syquid* elnevezést pedig a sikít elnevezéssel azonosítja, és felveti annak lehetőségét, hogy fúvós hangszeren, sípon játszó zenészt jelent.¹⁵

Zolnay László rámutat, hogy a *Sikit* név *Chikuid* alakban 1211-ben a fűzfői harangozók egyikének a neveként is előfordul. De megtalálható Vazil helységben *Chiquiteu*, és Colon helységben *Syqueteu* alakban is. Zolnay László szerint a harangozók egyéb tevékenységi köre lehetett az esküvők, keresztelések, halotti torok, temetői táncok kísérete is.¹⁶ Zolnay László felveti a lehetőségét, hogy a sirató vagy gyászének emlékét őrzi az 1255-ből való Ipolyság környéki Vonutó-Vonyító személynév is. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a *vonít* szavunkat a *von* igéből származtatja, amely az „ít” mozzanatos igeképzővel kiegészülve jött létre. Eredeti jelentésében a hangadásra utaló *vonít* a megfelelő hangjelenség időbeli hosszúságára, a hangadás elhúzott, elnyújtott voltára utal.¹⁷ Ebből kifolyólag nem zárható ki, hogy az elnevezés valamely hosszan fúvott nyelvsípra utalhat, amelyek jellemző játéktechnikája a körlégzéssel hosszan tartó megszólaltatás.

Az 1533-as Murmellius-féle latin–magyar szójegyzékben szereplő *Tibia-Tetem syp* elnevezést Éri Péter a tibia-szárcsont, szár-tetem értelmezéssel hozza összefüggésbe, és a síp anyagára vonatkoztatja.¹⁸ Azonban könnyen lehet, hogy az elnevezés nem a hangszer anyagára, hanem a funkciójára utal, mert a 17–18. században a temetési szertartások esetén is alkalmazták a töröksípot.

Szabolcsi Bence 17. századi főúri zenét vizsgáló könyvéből ismerjük Thököly Imre naplójának 1693. március 23-i adatát, mely szerint Thököly Imre Borbély Istvánt dob-, trombita- és töröksípszónál kísérte a sírjához.¹⁹ Apor Péter írja, hogy a temetési menetben többnyire a töröksíposok és a trombitások után mentek az urak hintói, őket követte a község, és „egy verset az deákok énekeltnek, más verset az trombitások és töröksíposok fúttanak, de azoknak a temetésre olyan keserves nótájok volt, hogy még az férfiakot is sírásra indították, az asszonyokat pedig éppen zokogásra. És mind az deákok énekeltnek, mind ezek fúttak éppen az temetőhelyig”.²⁰ Néprajzi analógiaként megemlíthető, hogy Macedóniában még a 20. század végén is a töröksípval rokon *zurna* és a *tapan* elnevezésű hengerdob zenei kíséretével folytak temetési szertartások.

A duplanyelves nyelvsíp és dob hangszerpáros a 19. század közepén még Magyarországon is megtalálható a Dunántúlon. Részó Ensel Sándor leírásában a „Húsvéti határjárás Zalaegerszegen” című fejezetben olvasható, hogy „előáll a vá-

¹⁴ ERDÉLYI 1904. 388–416.

¹⁵ ECSEDI 1960. 88.

¹⁶ ZOLNAY 1977. 277.

¹⁷ TESZ III. 1976. 1174.

¹⁸ ÉRI 2001. 257.

¹⁹ SZABOLCSI 1959. 234.

²⁰ APOR 1982. 665.

ros dobosa, mellette az ósdi tárogató”.²¹ A töröksípokat nemcsak temetéskor, de asztali mulattató, tánckísérő és esküvői nászmenetet kísérő funkciójában is elterjedten alkalmazták. Apor Péter említi, hogy a főuraknak „igen kedves muzsikájuk volt az töröksíp, egyszersmint az dob, akkor szép magyar nóták voltak, s azokat fűt-ták, s annál ittak az nagyja az embereknek”.²² Szintén Apor Péter leírásaiból tudjuk, hogy a lakodalmas menetben „legelől ment a nász népe, azok előtt voltak az töröksípások, trombitások, dobbal”.²³ Viski Károly szerint a 16. század közepéig a duda volt a huszárság jellemző hadi hangszere, és ekkor szorítja ki a hadizenéből a töröksíp elterjedése.²⁴

A duplanádnyelves nyelvsípok régi funkciója volt a toronyőrök általi időjelzés. Magyarországon a 15–18. században a szabad királyi városok saját zenészei sípokat is használtak a trombiták mellett, amire a Stadtpfeifer elnevezésük is utal.

Selmecbányáról az 1378-ból való számadásban felbukkan egy 4 forintos tétel, amit a fistulatoribus, vagyis a síposoknak fizettek ki.²⁵ 1550-ben a katonaköteles soproni jobbágyoknak muzsikált Weinangl Orbán toronyzenész másodmagával síppal, dobbal.²⁶ Az, hogy a síp duplanádnyelves nyelvsípot takar, kiderül egy 1777-es verbuválás leírásában, ahol bejárják Sopron városát dobok és sípok muzsikája és törökös zene kíséretében, hogy önkénteseket toborozzanak, de senki sem akart menni.

Findura Imrénél olvasható Rimaszombat város történetében, hogy a tizenöt éves háborúban Rimaszombat környékén bujdosott egy török bég, akit két rimaszombati polgár Isztambulba kísért, és a szolgálataikért cserébe sípokat adott nekik. A sípokat azért fűjták meg éjjelente, mert arra az időre emlékeztek, amikor a basát a városba hozták. Később ünnepélyes alkalmanként is használták a tárogatót, de fő funkciója maradt, hogy minden óranegyedben megfűjták a templom tornyában, miközben az ór a négy égtáj felé tekintgetett.²⁷ Csörsz Rumen István kiemeli, hogy oklevelekkel még nem sikerült igazolni a rimaszombati töröksípok eredetének legendáját.²⁸

Néprajzi analógiaként megemlíthető, hogy a krakkói Mária-templom toronyőrei napjainkban is (már modern, három ventiles) trombitával jelzik az időt a toronyból, amely szignált adott ponton félbeszakítják, arra az eseményre emlékezve, amikor az 1241-es tatár támadáskor a toronyzenészt torkon lőtték egy nyílvezzővel. Tóth Béla tanulmányából kiderül, hogy az 1870-es években a balmazújvárosi bakter óránként megfűjta a hangszerét a toronyban, ami a tanyavilágnak jelezte az időt.²⁹

²¹ RÉSŐ 1867. 11.

²² APOR 1982. 599.

²³ APOR 1982. 640.

²⁴ VISKI 1934. 435.

²⁵ FEJÉRPATAKY 1885. 20.

²⁶ BÁRDOS 1984. 276.

²⁷ FINDURA 1894. 145–147.

²⁸ SUDÁR–CSÖRSZ 1996. 84.

²⁹ TÓTH 1899. 297.

Supka Géza beszámol arról, hogy Jászapátin 1897-ben a toronyőr még egy régi tárogatóval jelezte az órákat.³⁰ Bárdos Kornél kiemeli, hogy a toronyzenészek alkalmazása elsősorban a német nyelvű, illetve a régi szabad királyi városok – mint Sopron, Kőszeg és Buda – hagyománya.³¹ A szabad királyi városok zenei struktúrája abban különbözött a mezővárosokétól, hogy a zenélés központjában a város zenészei, a toronyzenészek álltak. Nekik egyéb zenélési alkalmak is voltak – a vendégek fogadása, a városi ünnepeken való előadások idején –, és szinte egyeduralkodó szerepük volt a szórakoztató zenében is.³²

Mivel a toronyzenészek kötelességei közé tartozott az őrködés és a tűzjelzés is, ezektől a terhesnek tartott kötelességeiktől igyekeztek szabadulni. Ezért Eger városában külön toronyőröket alkalmaztak, akik trombitával jelezték az időt.³³ Székesfehérváron szintén felmentették a városi zenészeket az őrködés alól, és külön toronyőrökre bízta a terhes feladatot, akik trombitaszóval jelezték az órákat, s a tűz- és árvízveszélyre is ügyeltek.³⁴

Győrben a tűzjelzés fontossága miatt szintén a szokásos óranegyedenkénti trombitaszó jeladásával ellenőrizték az őrök figyelmét.³⁵ Eger városából az 1866-ból fennmaradt rendelkezésben olvasható, hogy rendszeres kötelessége a toronyőrnek „minden óranegyedben az erkély négy oldaláról jelt adni a síp vagy trombitába az óranegyed számával megegyező egyes belefúvás által”.³⁶ A felsorolt példák közül kiderül, hogy sok esetben a toronyzenészek nem azonosak a toronyőrökkel. A bártfai toronyzenészek kilenc pontból álló 17. századi esküszövegéből kiderül, hogy a toronyzenész vagy toronymester felügyel a toronyőrökre, és gondoskodik az órák trombitaszóval való jelzéséről, illetve közreműködik a templomi együttesben, és toronyzenét játszik. Bárdos Kornél szerint a toronyzenészség intézménye a 15. században már kialakulhatott, de levéltári adatok csak 1527-ből vannak.³⁷

Bárdos Kornél kiemeli, hogy Kassa, Nagyszombat és Kolozsvár példáját vizsgálva kimutatható, miszerint a korabeli Magyarországon a toronyzenészek és a városi trombitások intézménye nem németes műveltségű, hanem a szabad királyi városok zenei struktúrájához tartozott. Ebből kifolyólag a képzett muzsikusi toronyzenészek valószínűleg a korábbi óra, idő és természeti kárjelző funkciójú toronyőrökből alakulhattak ki. Ők képzett muzsikusként a toronyőri kötelességeiktől szabadulni igyekeztek, és ezért sok helyen újra megjelentek a toronyőrök, hogy eredeti funkciójukban működjenek. A toronyőrök 15. század előtti szerepe tehát a tűz és

³⁰ SUPKA 1906. 3.

³¹ BÁRDOS 1980. 235.

³² BÁRDOS 1990. 22.

³³ BÁRDOS 1987. 179.

³⁴ BÁRDOS 1993. 167.

³⁵ BÁRDOS 1980. 235.

³⁶ BÁRDOS 1987. 181.

³⁷ BÁRDOS 1990. 21–40.

víz általi veszély és az idő jelzése, az általuk használt hangszer pedig a példák alapján valamely nyelvsíp és a trombita volt.

Györffy György az Árpád-kori szolgálonépek településeinek vizsgálatokor a Veszprém megyei, 1272–1325 közötti időszakból származó „*terram Goydusbogdan*” lakóit gajdos-dudás zenészeknek azonosítja.³⁸ Azonban az 1272–1325-ös keltezésű oklevélben említett *Goydusbogdan* helységben egy 1351-es adat szerint „*trumbatores*”, vagyis királyi trombitások éltek, és egy 1488-as adat szerint ezzel a helylyel azonosítható „*Kysbogdan*” birtokosa, „*Trombitás Balázs*”.³⁹

A Schlägli szójegyzékben a latin „*tibia*” megfelelőjeként bukkan fel a gajd kifejezés, ezért Pais Dezső úgy gondolja, hogy erős, harsány, vastag hangot adó hangszertípust jelölhetek vele.⁴⁰ Zolnai László a Schlägli szójegyzék gajd-síp-tibia jelentéstartalom miatt a Gajdosbogdány helységnevet szintén Síposbogdánynak értelmezi.⁴¹ Lajtha László is felveti annak lehetőségét, hogy a Gajdosbogdány helységnev a királyi trombitások és síposok lakóhelyét jelentheti.⁴²

Henry G. Farmer szerint a *gajd* elnevezés eredeti arab alakjában *ghaiṭa*, illetve *ghayta*, *gha'ita* vagy *ghita* alakjaiban a hengeres furatú nyelvsípokat vagy a kúpos furatú oboaféléket jelöli a volt muszlim spanyol területeken és Észak-Afrikában.⁴³ Azonban Henry G. Farmer szerint a szó nem arab eredetű, hanem a vulgáris latin *wactare* szóból, illetve a korai francia *guetter* kifejezésből eredeztethető, amelyekből a középkori angol *wayte* és a modern angol *wait* is származik. A szó az eredeti latin és francia jelentésében azokra a személyekre utalt, akik a nyelvsípjajaikkal éjjelente óránként jelezték az időt.

Galpin szintén kiemeli, hogy a 13. század elején az angol éjszakai toronyőrök a wachman-ek hangszere a *wayghte* vagy *wayte pipe*, ami vagy salmej vagy kisebb síp volt. Az általuk előadott esti szignálsor volt a „a good noise” vagyis a „bon gayte”.⁴⁴

Ezért nem kizárható, hogy a 13. században *gajd*-nak nevezett hangszer az Árpád-kori szolgálo népek toronyőrének hangszere volt, mivel a kötelező templomépítések és a recens tűzveszély miatt az Árpád-kori szolgálonépek között valószínűbb, hogy toronyőröket kell feltételeznünk és nem dudásokat.

Éri Péter a középkori dudaelnevezéseket vizsgáló tanulmányában kiemeli, hogy a Schlägli szójegyzékben a *gayd* szó *tibia* megfelelésben található, amelynek jelentése a további szótárakban *síp*, *tárogató síp*, *billegető síp*.⁴⁵ Megjegyzendő, hogy a Schlägli szójegyzékben a *tibia-gayd* szó mellett megtalálhatóak a *buccina-*

³⁸ GYÖRFFY 1972. 298.

³⁹ ZOLNAY 1977. 268.

⁴⁰ PAIS 1975. 180.

⁴¹ ZOLNAY 1977. 236.

⁴² LAJTHA 1992. 190.

⁴³ FARMER 1991. 1027–1028.

⁴⁴ GALPIN 1965. 119–120.

⁴⁵ ÉRI 2001. 254.

síp és a *fistula-süvöltő* megnevezések is. Ez legalábbis azt feltételezné, hogy a *gayd* és a *síp* eltérő hangszertípus volt. Azonban Király Péter a 15–17. századi hangszerterminológiákat vizsgáló cikkében kihangsúlyozza, hogy a szótárak és szójegyzékek összeállítói a latin hangszerneveket sokszor teljesen ellentmondó tartalmú magyar kifejezésekkel adták vissza.⁴⁶

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára különválasztja egymástól a középkori *gayd* kifejezést és a magyarországi délszláv népcsoportok dudára vonatkozó *gajda* elnevezését, amely csak később került a magyar nyelvbe.⁴⁷ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *síp* szavunk legkorábról személynévként az 1138–1329 közötti időszakból „In villa Cuppan...Sípus” alakban ismert.⁴⁸ A 13. századtól a Sípos személynév, majd családnév országszerte kimutatható.⁴⁹ Ehhez még hozzájárul a tihanyi apátság 1211-es összeírásában szereplő syquid-chikuid-Sikító alak, amelyről Ecsedy Ildikó kimutatta, hogy *síp* jelentésű.⁵⁰ Valószínűleg ide sorolható a Sipölc, Sipócz alak is, amely a 15. századtól adatolható családnév.⁵¹

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára nem adja meg a szó származását, de nem valószínűsíti az ugor egyeztetést vagy a török származást. Kiemeli viszont, hogy a magyar sípos kifejezés a katonai terminológia elemeként több szláv nyelvbe is átkerült, és a régi orosz nyelvemlékekben *cunou* alakban az oboához hasonló fúvós hangszert jelöl.⁵²

Ebből kifolyólag nem zárható ki, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedhetett a duplanyelves nyelvsíptípusokkal, és a hangszertípus általuk terjedt el a Kárpát-medencében. Szintén nem kizárható, hogy Nyugat-Európában is magyar nyelvterületről vették át. Ezek alapján eredetileg a duplanyelves nyelvsípok elnevezése volt a *síp*, és a *gayd* kifejezéssel egy ettől eltérő, valószínűleg szimplanyelves nyelvsípot jelölhettek. A szimplanyelves népi klarinétok nemcsak hengeres furatúak lehettek, mert a regölést kísérő kónikus furatú „regössípok” Sárosi Bálint szerint szintén szimpla nyelvvel síppal szólaltatták meg.⁵³

A *síp* szó a későbbiekben is leginkább a duplanyelves nyelvsípok jelzős formáinak jelölésére szolgált, mint a *töröksíp*, *németsíp*, *lengyel síp*, *tárogató síp* stb. A *gayd* kifejezést a későbbiekben Európa keleti részén a szimplanyelves dudatípusok jelölésére alkalmazták, Spanyolországban viszont a duplanyelves dudatípus, Észak-Afrikában pedig leginkább a duplanyelves nyelvsípok elnevezésévé vált. Egyiptomban viszont a szimplanyelves nyelvsíp megnevezése még mindig a *ghíta*, míg a duplanyelves nyelvsípok elnevezése a *mizmár*.

⁴⁶ KIRÁLY 1987. 31.

⁴⁷ TESZ I. 1967. 1013.

⁴⁸ TESZ III. 1976. 544.

⁴⁹ ZOLNAY 1977. 307.

⁵⁰ ECSEDY 1960. 88.

⁵¹ SZAMOTA-ZOLNAY 1902–1906. 846.

⁵² TESZ III. 1976. 544.

⁵³ SÁROSI 1998. 95.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *tárogató* kifejezés a *tár* ige gyakorító képzős alakjának folyamatos melléknévi igeneve, amely alapján a *tárogató* síp eredeti jelentése „nyitogató, billegető, billentyűs síp” lehetett.⁵⁴ Sárosi Bálint megjegyzi, hogy a billentyűs síp magyarázat kizárható, mert a hangszertípus eredeti alakjában nem rendelkezett billentyűzettel, ezzel szemben valószínűvé teszi a hangutánzó eredetet. A hangutánzó eredet melletti analógiaként felhozható a latin *tarantantara*, a francia *tarot*, a szerb *tarakać* és a horvát *taroro*.⁵⁵ Haraszti Emil onomatopoeia alapú vizsgálatában kifejti, hogy a *tara* prefixum igen sok nyelvben (vend-taragaw, horvát-taroro) átvonuló hangutánzó gyök, amely a hangszernevek elnevezésében jelentkezik.⁵⁶ Az eredetileg „*taragató*” síp elnevezésből tehát a népetimológia útján alakult ki a *tárogató* síp, majd a síp elhagyásával a *tárogató* elnevezés.

A lausitzi szorbok szintén használnak egy eredetileg duplanádnyelves nyelv-sípot, amelynek hangutánzó eredetű elnevezése a *tarakawa* vagy *taragaw*. A szorb pásztorok körében 1682-ben bukkan fel először a hangszertípus, és a 18. században éli fénykorát.⁵⁷ Bíró Izabella szerint Mátyás király katonái révén, esetleg a 17. században vándorló német zenészek által került a *tarakawa* Lausitzból Magyarországra, és az idegen elnevezés magyarosításával alakult ki a magyar *tárogató* elnevezés.⁵⁸ Curt Sachs véleménye szerint a *tárogató* kifejezés összefüggésbe hozható az 1600-as évek *tarantantara-trombita* onomatopoeitikus kifejezésével, ezért Bíró Izabella is arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a *tárogató* szó hangutánzó eredetű jövevény kifejezés.

Réthei Prikkel Marián a *tárogató* kifejezést Baranyai Decsi Csimor János pro-verbium gyűjteményében levő magyarázata után („Szitockal, átockal *tárogató* ember”) metaforikus használatú, lármázó, kiabáló ember jelentésben véli elképzelhetőnek.⁵⁹ Ez a magyarázat párhuzamba hozható Pais Dezső a *gajdol* kifejezésre vonatkozó nyelvészeti vizsgálatával, ahol arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a 13–14. századi tulajdonnévi alkalmazású, „trombitás” jelentésű *gajd*-ot előadó, személyt jelentő szó a későbbiekben a *gajdos*, *gajdoskodik* szavak formájában a részegség jelentéskörébe tartozó kifejezéssé válik.⁶⁰

Magyar nyelvterületen a 17–18. században a népi salmejeknek két elterjedt elnevezése a *töröksíp* és a *tárogató*. Ez utóbbi elnevezés tudatos átvétele a szimpla nádnyelves, billentyűzettel ellátott, szintén *tárogatónak* elnevezett hangszertípus, amit 1896-ban Schunda-Venczel József pesti hangszerkészítő és zenész fejlesztett ki a korábbi billentyűzet nélküli, duplanádnyelves nyelv-sípból. Az eredetileg dupla-

⁵⁴ TESZ III. 1976. 856.

⁵⁵ SÁROSI 1998. 150.

⁵⁶ HARASZTI 1926. 20.

⁵⁷ RAUPP 1966. 17.

⁵⁸ BÍRÓ 1969. 211.

⁵⁹ RÉTHEI 1918. 8.

⁶⁰ PAIS 1975. 182.

nádnyelves horvát *taroro* és a szorb *tarakawa* a későbbiekben szintén szimpla-nádnyelves klarinétfúvókájú hangszertípussá alakult.

Sárosi Bálint a töröksíp és a tárogató hangszer elnevezéseket kötőjellel írja, mert a két elnevezést egymás szinonimájának is tekinti.⁶¹ Pávai István szintén szinonimaként kezeli a *töröksíp* és a *tárogató* hangszer elnevezéseket.⁶² Mátray Gábor a *tárogató*, a *török* vagy *rákóczi-síp* elnevezéseket egy klarinéthoz hasonló, de igen lármás, visító hangszertípusnak írja le, és valószínűnek gondolja, hogy azonos a Bél Máttyás által „tíbiának” nevezett régi magyar nemzeti hangszerrel.⁶³

Csörsz Rumen István és Sudár Balázs a témakörrel bővebben foglalkozó könyvükben hivatkoznak Gyulai Ferenc 1703-as naplójára, amelyből kiderül, hogy van rá példa, amikor a két hangszert egyszerre említik, felvetik annak lehetőségét, hogy két különböző duplanádnyelves nyelvűsípöt takarhatnak az elnevezések.⁶⁴ Réthei Prikkel Marián nyelvészeti fejtegetésében szintén azt a végkövetkeztetést vonja le, miszerint a *tárogató* és a *töröksíp* nem azonos egymással.⁶⁵ Haraszi Emil a tárogató síp történetiségét vizsgáló tanulmányában rámutat arra, hogy milyen sokféle, sokszor egymástól különböző fúvótestekre is alkalmazták az elnevezést.⁶⁶ Gábry György szintén azonos hangszernek veszi a *tárogatót* és a *töröksípöt*, de megjegyzi, hogy a tárogató valószínűleg gyűjtőfogalom.⁶⁷

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *tárogató* szóalak 1611-ben jelenik meg először, de a tárogat ige és annak hangszernévvvel való kapcsolata 1585-ből, Calepinus latin–magyar szótárából ismert *Billegető síp tarogato síp* formában.⁶⁸ Ennél korábban, a Murbellius-féle 1533-as latin–magyar szójegyzékben is megtalálható *ascaula-taragato syp* alakban, de Éri Péter szerint a görög eredetű *ascaulas* alak miatt dudát is jelenthet.⁶⁹

A töröksíp kifejezés pontos megjelenését illetően megoszlanak a vélemények. Csörsz Rumen István szerint a töröksíp elnevezés magyar forrásokban csak 1643-tól adatható.⁷⁰ Sárosi Bálint a 17. század végére teszi a töröksíp elnevezés felbukkanását és a 18. század elejére a gyakoribb előfordulását.⁷¹ Gábry György szerint a 16. századtól terjedt el a töröksíp a magyar táborig és rezidenciális zenében.⁷² Réthei Prikkel Marián a töröksíp kifejezést a 17. századhoz köti, és kimutatja Thököly Imre naplójában, Zrínyi Ilona egyik levelében és Vass György 1684-ből datált napló-

⁶¹ SÁROSI 1998. 95.

⁶² PÁVAI 1993. 26.

⁶³ MÁTRAY 1984. 142.

⁶⁴ SUDÁR–CSÖRSZ 1996. 88–89.

⁶⁵ RÉTHEI 1918. 8.

⁶⁶ HARASZI 1918. 246.

⁶⁷ GÁBRY 1969. 26.

⁶⁸ TESZ III. 1976. 856–857.

⁶⁹ ÉRI 2001. 256.

⁷⁰ SUDÁR–CSÖRSZ 1996. 83.

⁷¹ SÁROSI 1998. 97.

⁷² GÁBRY 1967. 258.

jában.⁷³ Esze Tamás tanulmányában olvasható, hogy a II. Rákóczi Ferencet 1708-ban hajnali muzsikával köszöntő zenészek között vannak trombitások és síposok. Ez utóbbiak között külön díjazták a „török és a salezmai” síposokat.⁷⁴

Réthei Prikkel Marián a tárogató és a töröksíp elnevezés közötti mintegy százéves különbséggel magyarázza a két hangszer különböző eredetét, és úgy véli, hogy a későbbiekben bekövetkezett jelentésátvitel során kezdték el a két eltérő felépítésű és eredetű nyelvsípot egymás szinonimájaként is nevezni.⁷⁵ Darvas Gábor kiemeli, hogy a 12–13. század képzőművészeti és irodalmi forrásaiban kétféle duplanyelves pásztor-síp (salmej) lehet találni. Az egyik harsány hangú, széles testű típus, és Nyugat-Európában elterjedt, míg a másik, Közép-Európában elterjedt típus keskeny testű, körte alakú tölcserben végződő, finomabb hangszínű nyelvsíp.⁷⁶

Az ikonográfia áttekintése a 16–18. század közötti időszakban morfológiailag különböző nyelvsíptípusokat mutat. Jól elkülöníthető egy hosszabb és egy rövidebb, illetve egy kúpos és egy trombitaszerű tölcserben végződő típus. Mivel egyazon művész ábrázolásai között a nyelvsípek több típusa is fellelhető, ezért az ábrázolások nagy része valóságúnak tekinthető.

A duplanádnyelves népi salmejek jelenléte Magyarországon 1510 után adathozható, mert az Esztergomi Keresztény Múzeumban található felső-magyarországi fafaragáson az Atyaisten látható zenélő angyalokkal, melyek közül az egyik egy hólyagdudán (Platterspiel), a mellette álló angyal pedig egy duplanádnyelves népi salmejen játszik, amely jól felismerhető a kúpos furatáról és az ajaktámasztó korongjáról (piruett) (8. kép).⁷⁷ Ugyanezt a fafaragványt Zolnay László könyvében a 15. század végére keltezi.⁷⁸ A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Beliczay-féle tárogatón megtalálható az ajaktámasztó korong, amely szaruból készült, és egy zsinórral volt a hangszerhez erősítve (9. kép). Papp Géza szerint töröksíposok láthatóak Daniel Hopfer (1471–1536) rézmetszetén.⁷⁹ A képen lévő három lovas zenész egyike trombitán, a másik hólyagdudán (Platterspiel), a harmadik pedig leginkább valamely ujjnyílás nélküli nyelvsípon játszik, legalábbis erre utal a hangszer csövén látható spirális csavarmenet.

1600 körül készült egy körmöcbányai kardtáncot bemutató kép, amelynek bal felső sarkában egy trombitán és talán két nyelvsípon játszó zenész látható.⁸⁰ 1652-ből származik Mauritius Lang rézmetszete, amelyet Hans Rudolf Miller rajza után készített. A kép címe: A négy Esterházy temetése Nagyszombatban zenekísé-

⁷³ RÉTHEI 1918. 2–3.

⁷⁴ ESZE 1955. 73–75.

⁷⁵ RÉTHEI 1918. 5.

⁷⁶ DARVAS 1975. 118–119.

⁷⁷ SZEKERES-FARKAS 2004. 52.

⁷⁸ ZOLNAY 1977. 86.

⁷⁹ PAPP 2004. 57.

⁸⁰ DÚŽEK 1997. 43.

rettel. A hatos képrészleten a trombitás lovasok előtt két hosszú, a trombiták tölcseréhez hasonló végű nyelvsíp látható, amelyeken az ujjnyílások is kivehetőek.⁸¹

Bruckhard von Birkenstei 1686-ban kiadott geometria tankönyvében Justus van der Nypoort „Hajdútánc Kapronca előtt” című metszetén három szablyával, guggolós-ugrós táncot járó hajdú mellett ülő hajdú egy hosszú, kúpos végű fúvós hangszeren játszik (10. kép).⁸²

Bél Mátyás 1742-es Notitiájának Nógrád megye címeres fejlécén Ábraham Kaltschmidt „Hajdútánc” című metszete látható, amelyről Galavics Géza megállapítja, hogy Nypoort Kapronca látképének hajdútáncot ábrázoló metszetét követte.⁸³ Mivel a bécsi rajzoló nem személyes élményét rögzítette, hanem Nypoort képét vette alapul, valószínűleg emiatt a hangszer már nem kúpos, hanem trombitaszerű tölcserben végződik.

Keresztúry Dezső – Vécsey Jenő – Falvy Zoltán „A magyar zenetörténet képeskönyve” című munkájukban a hangszertípus több 18. századi ábrázolása is tanulmányozható.⁸⁴ Rövid, kúpos csővégű duplanádnyelves nyelvsíptípus figyelhető meg Martin Engelbrecht 1743–1750 közötti metszetsorozatának „Sípos” című ábrázolásán, ahol egy bocskoros, szablyát és puskát viselő gyalogos katona játszik a hangszertípuson (11. kép). Ajaktámasztó korong nincs a hangszertípuson, viszont a felfújt pofazacskók itt is jól kivehetőek. Martin Engelbrecht 1743–1750 közötti rézmetszetsorozatából ismert a „Kuruc ezredsispos” című kép, amelyen egy lovon ülő kuruc katona játszik egy viszonylag hosszú, enyhén tölcseres végű nyelvsípon (12. kép).

Szintén Martin Engelbrecht 1743–1750 közötti rézmetszetsorozatából ismert a pandúr markotányosnő alakja, aki tekerőlantot tart a kezében, viszont a mellette álló gyermek bal kezében egy rövid kúpos csővű hangszer látható.

1770-ből származik Oetinger „tárogató sípos” című metszete, ahol egy lovon ülő, huszárcsákós katona játszik egy rövid, kúpos végű hangszeren. A zenész két pofazacskója kidudorodik, amely jellemző a duplanádnyelves népi salmejek megszólaltatásánál (13. kép).

Oetinger másik, 1790-es rézkarcán egy főúri kertben a fának támaszkodó zenész látható, aki kúpos végű nyelvsípon játszik. A kép alatti szöveg: „Wie glücklich ist ein deutscher Mann, der untern Ungarn ungrisch kann”, vagyis: „Mily boldog egy német férfi, aki magyarok közt tud magyarul”.

A 19. század elején a töröksíp elnevezés kezd eltűnni, és a tárogató elnevezés állandósulva a hangszertípus presztízis hangszerré, s emiatt leginkább az egyházi és világi tisztségek beiktatási szertartásának kísérő hangszerévé válik. Az egri érsekek, így Eszterházi Károly 1790-es, Fuchs Ferenc 1804-es és Fischer István 1807-es

⁸¹ BÁRDOS 1990. 11, 13. kép.

⁸² A Birkestein-féle metszetes könyv: Országos Széchényi Könyvtár Kiadványa, XXXVI. 1952.

⁸³ GALAVICS 1987. 165.

⁸⁴ KERESZTÚRY-VÉCSEY-FALVY 1960. 97, 99, 139, 140.

beiktatásán jász és kun tárogatósök játszanak.⁸⁵ A nyitrai püspök, Palugyai Imre 1839-es székfoglalásán egy Ligats vezetéknévű tárogatós (itt tarittyús) játszik, akinél családi hagyomány volt a muzsikálás.⁸⁶ Somogyi Antal jászkun kapitány 1815-ös beiktatásakor a kunszentmiklósi Selyem István játszott tárogatón. Az aradi főispán, Wenckheim József 1825-ös beiktatásán egy Nógrád megyéből hozott fekete ingesgatyás tárogatós játszott.⁸⁷ Az abaúji főispán, Károlyi Lajos 1830-as beiktatásán több tárogatós is játszott.⁸⁸

A tárogató, népszerűségének köszönhetően, 1839-ben a Nemzeti Színházban Gaál József „Svatopluk” című drámájában mint „ó régi magyar” hangszer szintén szerepet kap.⁸⁹ 1853-ban az akkor induló Délibáb című folyóiratban gróf Fáy István indítványozta a tárogató mint „ős-eredeti magyar hangszer” haladék nélküli felkutatását és gyűjtését. A Vasárnapi Újság 1859. évi VI. évf., október 23-i számában gróf Fáy István felszólítja a cigányzenészeket, hogy tanuljanak meg tárogatózni, és vegyék be a hangszert a cigányzenekarokba is. A felszólításra reagálva Nyitráról, Jászberényből, Túrkevéről, Árokszállásról, Tabról, Rimaszombatáról, Kunszentmiklósról és Tinnyéről is érkeznek a „Vasárnapi Újságba” tárogatókról szóló híradások.⁹⁰ Fáy István gróf felhívásának köszönhetően Virág Lajos még 1853-ban másolatot egy kunszentmiklósi tárogatót, és elküldte a Nemzeti Múzeumnak.

Az 1853 és 1864 közötti időszakban a Nemzeti Múzeumba került tárogatókat Gábry György mutatja be tanulmányában.⁹¹ A bemutatott példányokon jól látható morfológiai egyezések figyelhetők meg. Ilyenek a kúpos kialakítású hangszertest, amelybe villás toldalékcsővel illeszkedik a duplanádyelv (14. kép). Az ujjnyílások száma változó, lehet 6–7–8 felső és egy alsó állású ujjnyílás a hüvelykujj számára. A nyolcadik hangnyílást Gábry György utólagos fejleménynek tartja. A Gábry György által bemutatott hat hangszer közül négy közös jellemzője, hogy harang vagy kúpos tölcserben végződik. Az 1853.52, később K55.451.c leltári számú, Virág Lajos kunszentmiklósi gyűjtő által ajándékozott tárogatóról kiderült, hogy az 1864.58, később F57.6426-os leltári számú, ún. Beliczai-tárogató másolata (15. kép).

Az eredetileg zsámbéki, majd Kunszentmiklóstra költöző Beliczai család tulajdonában levő tárogatóról Borsi Károly a család eredetét vizsgálva kijelenti, hogy II. Rákóczi Ferenc idejéből való.⁹² A gróf Andrássy Manó által adományozott ötödik hangszer (ltsz.: 1860.53) a tenor oboához hasonló, körte alakú hangtölcserben végződik, mindössze egy ujjnyílás van rajta, és a befúvó nyílását fából esztergált, lyuggatott gömb alakú szélsapka fedi (16. kép). Gábry György hibásan a töröksípok

⁸⁵ BÁRDOS 1987. 213–217.

⁸⁶ GÁBRY 1978. 368–369.

⁸⁷ LAKATOS 1881. 92.

⁸⁸ TÓTH 1899. 295.

⁸⁹ HARASZTI 1934. 249.

⁹⁰ Vasárnapi Újság, 1859. 42, 47, 48, 49. szám.

⁹¹ GÁBRY 1967. 251–261.

⁹² Vasárnapi Újság, 1859. 48. szám, 572.

közé sorolja be a hangszertípust.⁹³ A téves azonosításhoz hozzájárulhatott, hogy „A magyar zenetörténet képeskönyvé”-ben szintén tévesen, töröksípként szerepel ugyanez a hangszer.⁹⁴

Csörsz Rumen István jegyzi meg, hogy a hangszertípus nem a duplaná nyelvűes aerofon nyelvűsípok, hanem a membranofon hangszercsaládba tartozó, fúvással megszólaltatott mirlitonok közé tartozik.⁹⁵ A hangszer valóban a 17–18. századi ritka, ún. hagyma vagy eunuch sípok közé tartozik, és úgy használták, hogy a szél-sapka nyílásaiba beszéltek vagy énekeltek.⁹⁶ A hatodik hangszer Kelecsényi József ajándéka (ltsz.: 1859.60), s a többitől eltérő kiképzésű, hengeres furatú, tölcséres végződésű. A formai eltérést Gábry György a többi 18. századi tárogatótól eltérő 19. századi elkészítéssel magyarázza.⁹⁷ Csörsz Rumen István az általa ismert tizenkét töröksípról és tárogatóról készített összehasonlító elemzést.⁹⁸ Ebből kilenc maradt fenn, és háromról csak irattári adat alapján áll információ a rendelkezésünkre.

A felsorolt hangszereken kívül még a gyulai Erkel Ferenc Múzeum néprajzi gyűjteményében is található egy ismeretlen származású (a múzeum régi anyagából való), hét felső és egy alsó ujjnyílású, bronzból készült töröksíp. A hangszer eredetéhez magyarázatul szolgálhat, hogy Gyulán 1842. május 16–17-én Károlyi György Békés megyei főispán székfoglalása alkalmából Hajdú László túrkevei ügyvéd tárogatón játszott.⁹⁹ Ezért nem zárható ki, hogy az általa használt tárogató maradt fenn az Erkel Ferenc Múzeum néprajzi gyűjteményében.

A 77.80.1. leltári számú hangszer enyhén kónuszos csövű, és a végén trombitaszerű tölcsérben végződik. A csövet és a tölcsért peremgyűrűs kialakítás választja el egymástól. A hangszerhez tartozik még egy 92 mm hosszúságú, azonos anyagú bronz villabetét is, amelybe a duplaná nyelvet illesztették. Ilyen villabetét megtalálható a Bethlen-féle tárogatón és a Beliczai-féle tárogatón is. Az észak-afrikai népi salmejeknél a villabetét 180 fokos elfordításával a legfelső ujjnyílást lezárják a hangszeren, mellyel az alaphangot lehet módosítani.¹⁰⁰

Pap János szerint a forgatható favilla a tárogatókon és töröksípokon arra szolgált, hogy a legfelső három ujjnyílás lezárásával lovas katonai jeladó hangszerként funkcionáljon, és egy kézzel is meg lehessen szólaltatni.¹⁰¹ Megjegyzendő, hogy a fennmaradt lovas tárogató és töröksípos ábrázolások mindegyikén két kézzel fogják a hangszert, illetve a gyulai töröksíp villabetétjével csak a két felső és az alsó állású ujjnyílást lehet lezárni.

⁹³ GÁBRY 1967. 256.

⁹⁴ KERESZTÚRY-VÉCSEY-FALVY 1960. 69.

⁹⁵ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 111.

⁹⁶ MIDGLEY 1996. 161.

⁹⁷ GÁBRY 1967. 255.

⁹⁸ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 104.

⁹⁹ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 95.

¹⁰⁰ BRAUER-BENKE 2007. 59.

¹⁰¹ PAP 1994. 182.

A gyűjteményekben található hangszerek közös jellemzője, hogy bár nem maradt fenn a nádsípjuk, de valószínűleg mind duplanádsíves ajaksíp. Általános a hét felső és az egy alsó állású ujjnyílás. Az árokszálási hangszernek a Vasárnapi Újság 1859. évi 44. számában található leírása szerint tíz felső és egy alsó nyílása volt. A leírás alapján feltételezhető, hogy a hangtölcsér nyílásait is beleszámolták és így 7+1 ujjnyílású tárogatóról van szó. Szintén a 7+1-től eltérő a Virág-féle tárogatón a nyolc felső és egy alsó állású ujjnyílás, de Gábry György szerint a nyolcadik ujjnyílás kiképzése utólagos fejlemény.¹⁰²

Az észak-afrikai népi salmejeken a hangtölcséren levő nyílásokat hangolásra használják olyan módon, hogy amikor hosszabb duplanádsípot helyeznek a fúvónyílásba, az apró hangnyílásokat nádpöckökkel eldugaszolják, illetve rövidebb nádsíp alkalmazása esetén ezeket nyitva hagyják.

A 19. században Magyarországon a hangtölcséren található hangoló nyílások funkcióját már nem ismerték. A Zenészeti Lapok 1864. évi 16. számában az „ősi” tárogató, billentyűzet nélküli megújítását javasoló Hajdú László szerint „nagyobbított tárogatónk tölcserje hogy a haszontalan lyukgalásai mellőztethessenek a réginél aránylag rövidebb de nyíltabb, teltebb lehet”. A tölcseren elhelyezett hangoló nyílások az alsó hangok intonációját javították. Pap János szerint a 2–3–2-es elrendezésű hangoló nyílások kialakítása az iszlám számmisztikával függhet össze, mert a barokk salmejeken csak két hangoló nyílás volt.¹⁰³ A Beliczai-féle tárogatón, a rimaszombati töröksípokon és a szekszárdi töröksípon is ugyanez a 2–3–2-es elrendezésű hangoló nyílás kialakítás figyelhető meg. A szekszárdi töröksípon az ujjnyílásokhoz képest két oldalt elhelyezkedő két-két hangnyílás fölött, illetve az ujjnyílásokkal megegyező oldalon a kialakított három hangnyílás fölött léptékarányosan még egy-egy hangnyílás be van jelölve, de nincs kifúrva.

Egyedül a Beliczai-tárogatón maradt meg a körlégzéses játékmódnál használt ajaktámasztó korong, amely megtámasztja a zenész száját, és megakadályozza, hogy a duplanyelven nádsíp túl mélyen, a zenész szájüregébe csússzon. Amint az a 19. századi reflexiókból kiderül, ebben az időben Magyarországon már nem használták az ajaktámasztó korongokat. A Vasárnapi Újság 1859. évi 47. számában mutatják be a Nemzeti Múzeumban őrzött tárogatókat, és a Beliczai-tárogató leírásánál olvasható, hogy „ezen csőre van illesztve egy kis tányér alakú lap (mi legyen a célja nem tudjuk)...”. A billentyűzet nélküli tárogató modernizálását szorgalmazó Hajdú László a Zenészeti Lapok 1864. évi 16. számában írja, hogy „...a rézcsőre alkalmazott tányérocsonka, mint fölösleges cifraság elmaradhat”.

A töröksíp elnevezés alapjául szolgáló duplanádsíves nyelvsíptípus a *zurna*, amely több méretben és formában is létezik Törökországban.¹⁰⁴ A hengeres és kúpos furat közötti változatok mellett nagyon eltérő formákat képviselnek a hang-

¹⁰² GÁBRY 1967. 254.

¹⁰³ PAP 1994. 182.

¹⁰⁴ PICKEN 1975. 41. kép.

szer végének kialakításában is. A zurnák lehetnek enyhén kúpos kialakításúak és öblös, trombitaszerű tölcsér végződésűek, de közös jellemzőjük, hogy a hangszer végén kialakított hangtölcsér nincs peremgyűrűvel elválasztva a hangszer testétől.¹⁰⁵ Tőlünk délre szintén megtalálható a két különböző felépítésű és elnevezésű duplanádnyelves nyelvcsípforma: a Dalmáciában használt hat ujjnyílásos, hengeres furatú, peremgyűrűvel elkülönülő, enyhén kúpos tölcsérben végződő *sopila* és a Macedóniában elterjedt hét ujjnyílásos, kúpos furatú, tölcséres végű *zurla* (17. kép).¹⁰⁶

Görögországban a levantei kereskedelmi hatásoknak köszönhetően két nyelvcsíp típus maradt fenn.¹⁰⁷ A Görögország középső részein elterjedt *karamouza*, amely felépítésében a zurnára hasonlít, de az elnevezés a francia *cornamuza* hangszernévre utal, amely Michael Pratorius leírásában egybillentyűs, szélsapkás, duplanádnyelves salmej típus, illetve egy francia dudatípus (18. kép).¹⁰⁸ Görögország macedóniai területein ezzel szemben a zurna elnevezésű duplanádnyelves nyelvcsíp az elterjedt.

A néprajzi analógiákat figyelembe véve magyar duplanádnyelves tárogató felépítését tekintve a horvát *sopilával*, a szorb *tarakawával* és az olasz *pifferóval* rokonítható (19. kép). Közös jellemzőjük a kúpos belső furat és a kúpos, peremgyűrűvel elválasztott hangtölcsér, amely jegyek a 17. század végi, korai kétbillentyűs oboán figyelhetőek meg. Ezzel szemben a peremgyűrűs, hengeres furatú, tölcséres végű töröksíp az észak-afrikai és a közel-keleti zurna hangszertípussal rokonítható, amely az elnevezéséből ítélve az oszmán törökök által került magyar nyelvterületre. A török hangszertípusoktól a peremgyűrű kialakítása különbözteti meg, amelyet eredeti funkcióját elveszítve, csak díszítésként alkalmaznak. Eredeti funkciójában a reneszánsz kor fúvós hangszereinél jelent meg a peremgyűrű, és a toldalékelemek szét- és összenyomásával finomhangolást tudtak végezni a hangszereken.

A duplanyelves töröksíp és tárogató az 1800-as évek utolsó évtizedeiben kezd eltűnni a használatból, de az elnevezésében tovább élt, mert például a 20. század első évtizedeiben a Zemplén megyei Szúrnyegen (Sírnik) a helyi cigányprímás „töröksípon” játszott, amely hangszer valójában egy 19. század végi német oboa volt. A töröksíp elnevezés a Bodroghöz északi részén általánosságban jelölte a nyelvcsípkat, mint a klarinét vagy a schunda-tárogató.¹⁰⁹ Ez lehet a magyarázata Bakó Ferenc 1950-es Mikóházáról írt adatának, amely szerint az „ujheli töröksípósok, igen jó muzsikus paraszt fiúk voltak”.¹¹⁰

A tárogató 1850-es évekbeli virágzása kapcsán Suck (a Zenészeti Lapok 1860. év I. évf.-ának lapjában három szerző háromféleképpen írja a nevét: 68. oldal – Szuck, 116. oldal – Suck, 365. oldal – Szuk) András a Nemzeti Színház oboistája másoltatta az egyik tárogatót egy Scripski nevű (neve szintén többféle írás-

¹⁰⁵ PICKEN 1975. 504.

¹⁰⁶ ŠIROLA-GAVAZZI 1930. 48, 59.

¹⁰⁷ ANONAYAKIS 1965.

¹⁰⁸ MIDGLEY 1996. 47.

¹⁰⁹ SUDÁR-CSÖRSZ 1996. 98.

¹¹⁰ BAKÓ 1951.

móddal szerepel), jó hírű budai hangszerkészítővel. Gábry György szerint Suck András tévesen egy korai formájú angolkürtöt másoltatott le.¹¹¹ Csörsz Rumen István szerint viszont a Beliczai-féle tárogatót másolták, angolkürt náddal megszólaltatva.¹¹² Mindenesetre Suck András 1859. december 8-án a Nemzeti Múzeum dísztermében, a rekonstruált tárogatóval népies dalokat, Tinódi szerzeményeket és a Kunok című opera egyik románcát előadva mérsékelt sikert aratott, mert a közönség kívánságára felmerülő Rákóczi-induló előadását kénytelen volt elutasítani.

1861-ben Suck András a hangszer billentyűzzel látta el, és a fogásrendszert a klarinét mintájára megváltoztatta. Azonban, mint az a Zenészet Lapok 1861. évi 42. számából kiderül, sokan tiltakoztak az ősi magyar hangszer „mesterséges idomítása” ellen. Hajdú László a Zenészet Lapok 1864. évi 16. számában „A tárogató tökéletesítése” című írásában a régi hangszerforma billentyűk nélküli, félhanglyukas tökéletesítését javasolja. Ezek után kereste meg Káldy Gyula, a Magyar Királyi Opera igazgatója és az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia tanára Schunda Vencel József hangszerkészítőt, aki a cimbalom tökéletesítésével már nemzetközi hírnevet szerzett, hogy megalkossa a klasszikus zenei igényeknek is megfelelő új tárogatót.

IRODALOM

ANONAYAKIS 1965

Anonayakis, Fivos: Instruments de Musique populaires Grecs. Athéne, 1965.

APOR 1982

Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Budapest, 1982.

BAINES 1977

Baines, Anthony: Woodwind Instruments and their History. London, 1977.

BAKÓ 1951

Bakó Ferenc: Zenekarra vonatkozó adatok. Mikóháza/Zemplén. Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár ltsz.: 2418/24. [1951].

BÁRDOS 1980

Bárdos Kornél: Győr zenéje a XVII–XVIII. században. Budapest, 1980.

BÁRDOS 1984

Bárdos Kornél: Sopron zenéje a XVI–XVIII. században. Budapest, 1984.

BÁRDOS 1987

Bárdos Kornél: Eger zenéje. 1687–1887. Budapest, 1987.

BÁRDOS 1990

Bárdos Kornél: Toronyzenészek. In: Bárdos Kornél (szerk.) Magyarország zenei története. II. 1541–1686. Budapest, 1990.

¹¹¹ GÁBRY 1967. 252.

¹¹² SUDÁR–CSÖRSZ 1996. 97.

- BÁRDOS 1993
Bárdos Kornél: Székesfehérvár zenéje (1688–1892). Budapest, 1993.
- BÍRÓ 1969
Bíró Izabella: Tárogató. Magyar Nyelv, LXV. (1969) 207–211.
- BRAUER-BENKE 2007
Brauer-Benke József: Afrikai hangszerek. Budapest, 2007.
- DARVAS 1975
Darvas Gábor: Évezredek hangszerei. Budapest, 1975.
- DÚŽEK 1997
Důžek, Stanislav: Ľudový tanec. Pamiatky Múzea, 1997/2. (1997) 43.
- ECSEDY 1960
Ecsedy Ildikó: A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személyneveinkben. Magyar Nyelv, LVI. (1960) 85–91.
- ERDÉLYI 1904
Erdélyi László: A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. Magyar Nyelvtudományi Közlemények, XXXIV. (1904) 388–416.
- ÉRI 2001
Éri Péter: Adalékok a duda történeti névanyagának kérdéséhez a XV–XVIII. századi szótárirodalom tükrében. In: Agócs Gergely (szerk.): A duda, a furulya és a kanásztülök. Budapest, 2001, 251–265.
- ESZE 1955
Esze Tamás: Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703–1712). Zenetudományi Tanulmányok, 4. (1955) 73–75.
- FARMER 1936
Farmer, Henry George: Turkish instrument of musik in the seventeenth century. Journal of the Royal Asiatic Society, Part. I. January (1936) 1–43.
- FARMER 1991
Farmer, Henry George: „Ghayta”. In: Encyclopaedia of Islam. II. Leiden Brill, 1991. 1027–1028.
- FEJÉRPATAKY 1885
Fejérpatakyl László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885.
- FINDURA 1894
Findura Imre: Rima-Szombat szabadalmas város története. Budapest, 1894.
- GÁBRY 1967
Gábry György: A tárogató. Folia Archaeologica, XVIII. (1967) 250–262.
- GÁBRY 1969
Gábry György: Régi hangszerek. Budapest, 1969.
- GÁBRY 1978
Gábry György: A tárogató. Magyar Zene, XIX. (1978) 368–369.

- GALAVICS 1987**
Galavics Géza: Művészettörténet, zenetörténet, tánc történet. (Muzsikás és táncbrázolás 1750–1820 között.) Ethnographia, XCVIII. (1987) 160–204.
- GALPIN 1965**
Galpin, W. Francis: Old English Instruments of Music. London, 1965.
- GYÖRFFY 1972**
Györffy György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle, 15. (1972) 261–320.
- HARASZTI 1918**
Haraszi Emil (szerk.): Daliás idők muzsikája. Budapest, 1918.
- HARASZTI 1926**
Haraszi Emil: Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszer-történetben. Budapest, 1926.
- HARASZTI 1934**
Haraszi Emil: II. Rákóczi Ferenc a zenében. In: Lukinich Imre (szerk.): Rákóczi emlékkönyv. II. Budapest, 1934.
- KERESZTÚRY–VÉCSEY–FALVY 1960**
Keresztúri Dezső – Vécsey Jenő – Falvy Zoltán: A magyar zenetörténet képek-könyve. Budapest, 1960.
- KIRÁLY 1987**
Király Péter: Adalékok XV–XVII. századi hangszer-terminológiánk kérdéséhez. In: Berlász Melinda – Domokos Mária (szerk.): Zenetudományi dolgozatok. Budapest, 1987. 29–51.
- LAJTHA 1992**
Lajtha László: A tárogató vándorútja Perzsiából Európába. I. In: Berlász Melinda (szerk.): Lajtha László összegyűjtött írásai. Budapest, 1992. 189–233.
- LAKATOS 1881**
Lakatos Ottó: Arad története. Arad, 1881.
- MÁTRAY 1984**
Mátray Gábor: A muzsikának közönséges története és egyéb írások. Budapest, 1984.
- MIDGLEY 1996**
Midgley, Ruth (főszerk.): Hangszerek enciklopédiája. Budapest, 1996.
- PAIS 1975**
Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975.
- PAP 1994**
Pap János: A hangszerakusztika alapjai. Budapest, 1994.
- PAPP 2004**
Papp Géza: A török hódoltság krónikásai. In: Kárpáti János (szerk.): Képes magyar zenetörténet. Budapest, 2004.
- PÁVAI 1993**
Pávai István: Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje. Budapest, 1993.

- PICKEN 1975
Picken, Laurence: Folk Musical Instruments of Turkey. London, 1975.
- RAUPP 1966
Raupp, Jan: Sorbishe Musik. Bautzen, 1966.
- RÉSŐ 1867
Résző Ensel Sándor: Magyarországi népszokások. Pest, 1867.
- RÉTHEI 1918
Réthei Prikkel Marián: A tárogató síp eredetisége. Magyar Nyelvőr, 47. (1918) 1–8.
- SÁROSI 1998
Sárosi Bálint: Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest, 1998.
- SCHUNDA 1907
Schunda Vencel József: A cimbalom története. (Függelék: A tárogató.) Budapest, 1907.
- ŠIROLA–GAVAZZI 1930
Širola, Božidar – Gavazzi, Milovan: Muzikolški rad etnografskog Muzeja u Zagrebu. Etnografski prikaz pive i drobnjaka. Zagreb, 1930. 191–205.
- SUDÁR–CSÖRSZ 1996
Sudár Balázs – Csörsz Rumen István: „Trombita, rézdob, tárogató”. A török hadizene és Magyarország. Enying, 1996.
- SUPKA 1906
Supka Géza: Régi hangszerekről. Zenelap, 16. (1906) 3.
- SZABOLCSI 1959
Szabolcsi Bence: A XVII. század magyar főúri zenéje. In: Szabolcsi Bence (szerk.): A magyar zene évszázadai. I. Budapest, 1959.
- SZAMOTA–ZOLNAY 1902–1906
Szamota István – Zolnay Gyula: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902–1906.
- SZEKERES-FARKAS 2004
Szekeres-Farkas Márta: A királyi udvarok zenéje. In: Kárpáti János (szerk.): Képes magyar zenetörténet. Budapest, 2004.
- TESZ I. 1967
Benkő Loránd (főszerk.): Történeti-etimológiai szótár. I. Budapest, 1967.
- TESZ III. 1976
Benkő Loránd (főszerk.): Történeti-etimológiai szótár. III. Budapest, 1976.
- TÓTH 1899
Tóth Béla: Magyar ritkaságok. Budapest, 1899.
- VISKI 1934
Viski Károly: Hangszerek. In: Györffy István – Viski Károly (szerk.): A magyarság néprajza. II. Budapest, 1934. 432–438.
- ZOLNAY 1977
Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Budapest, 1977.

History of the Hungarian Double Reed Instrument

- József Brauer-Benke -

Resume

In our days, the terms 'popular' and 'national' often get mixed up. However, ethnography has long demonstrated that popular culture can much better be identified in differentiating the various regions. Therefore, in vain are we familiar with the fact that, e.g. the Transdanubian long flute type of instrument with 3+2 finger holes has been preserved only in the circles of the Hungarian speaking shepherds living in Transdanubia, the instrument cannot be considered a national one. As opposed to that, the double reed instrument of the Kuruts times and the subsequent single reed Schunda instrument were fully supported by national politics of the era, so national fame was attributed to them.

Taking ethnographic analogies into account, the early double reed Hungarian instrument types without keyboard, considering their structure and names, can be related to the Croatian 'taroro' or the Sorb 'tarakawa'. Their common characteristics is the cone-shaped inner bore-hole and the bell-shaped acoustic funnel separated with an O-ring, which characteristics can also be observed on the early oboe with two keys, of the late 17th century. Since historic evidence shows that the origin of reeds of the Hungarian double reed instrument type can be dated back to the 11th century, this instrument type must have been used for several centuries. Due to this and its military function during the Kuruts times, Reform Age politics may have been excused for feeling that this instrument was suitable for expressing Hungarian national character. However, to achieve that, the instrument had to be transformed and to be developed so that it could meet the musical demands of the era, through which the Schunda single reed instrument could worthily become a Hungarian national musical instrument. It should also be noted that, concerning other viewpoints as well, due to its prevalence among the shepherds, in addition to being Hungarian, the instrument can be considered Transilvanian Romanian and Southern Slav as well. Therefore, it should be emphasized that, as to musical instruments, the adjectives 'popular' and 'national' can only be used when considering certain given respects.

*Bauer-Benke József
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
H-1061 Budapest, Liszt Ferenc tér 8.
E-mail: brauerbenke@gmail.com*

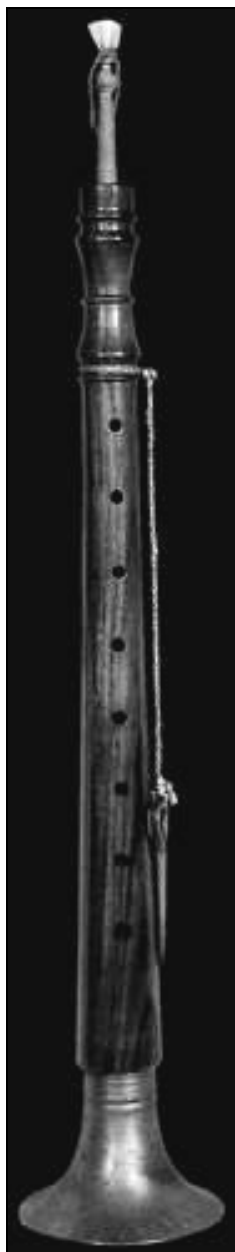
1. kép.
Salmej – Cantigas de Santa Maria, 1280–1283

3. kép.
Zurna (Törökország)

2. kép.
Zurla (Macedonia)

4. kép.
Shenai (Afganisztán)

5. kép.
Suona (Kína)

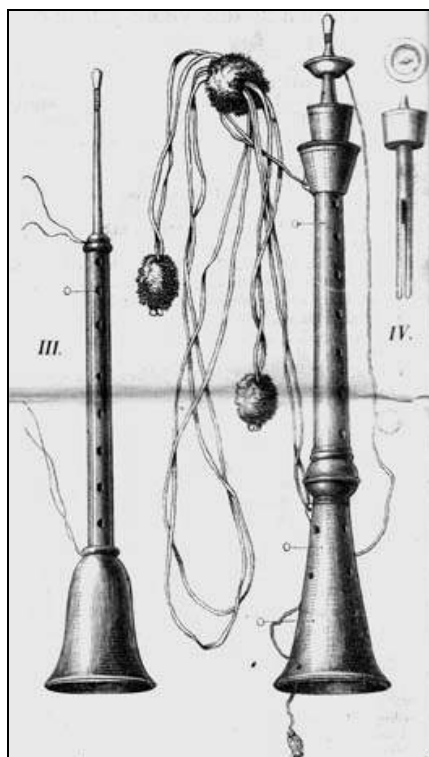
6. kép. Mizmar (Egyiptom)

7. kép. A gyulai töröksíp

8. kép. Atyaisten zenélő angyalokkal, 1510

9. kép. Tároगतók (Magyar Nemzeti Múzeum)

10. kép. Kapronca – Justus van der Nypoort, 1686

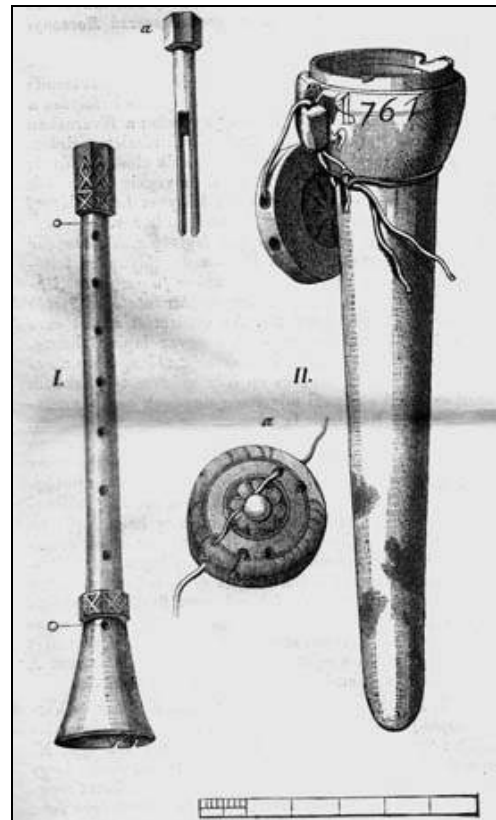
11. kép. Sípós – Martin Engelbrecht, 1743–1750

12. kép. Kuruc ezredsípós – Martin Engelbrecht, 1743–1750

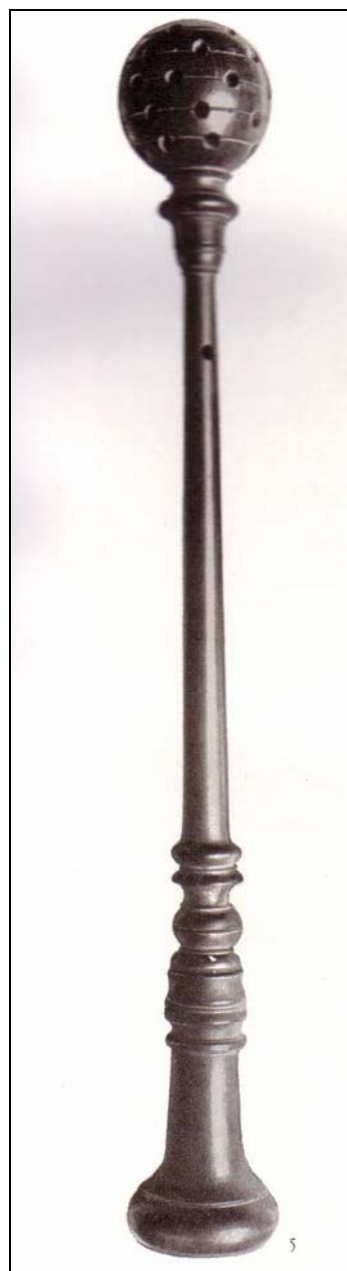
13. kép.
Oetinger – tárogató sípos,
1770

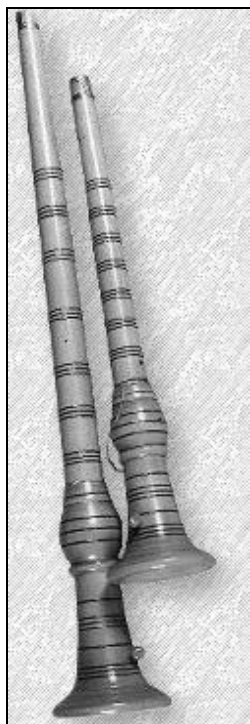
14. kép. Tárogató
(Magyar Nemzeti Múzeum)

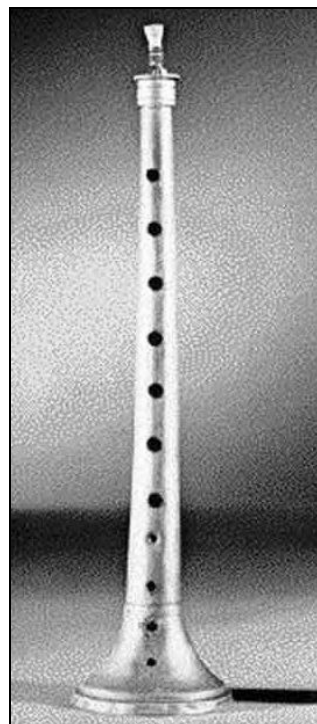
15. kép.
Beliczai-tárogató

16. kép.
Eunuch síp – mirliton

17. kép.
Sopila (Horvátország)

18. kép.
Karamouza (Görögország)

19. kép. Piffero (Itália)